

Die Suid-Afrikaanse Brouery Bpk (ook bekend as 'Castle Breweries') koop in 1897 die erf vir £3000. In 1898 word die perseel verhuur aan Day en Macdonald, bouers en kabinetmakers. Volgens die waardasielys van die Pretoriase Stadsraad van 1903 was hulle waarskynlik gehuisves in 'n hout- en ysterwerkswinkel.

Peter Edwin Grant, 'n algemene handelaar, koop die gebou in 1903 vir £4500. Hy het moontlik die huidige gebou opgerig. Die waardasielys van die Stadsraad van 1905 toon aan dat verbeterings op die perseel bestaan uit 'n baksteengebou en buitegeboue. Die woord 'P.E. Grant' kan op die pedimentjie op die fasade van die gebou uitgemaak word.

Die eiendom word aan die boedel van S.F. Richards vir £8910 verkoop. Grant word in 1904 saam met Pretoria Printing Works huurder. Arthur May en Kie neem in 1905 ook hulle intrek in die gebou. In 1906 verhuis Grant en word F. Mackintosh, 'n 'commercial broker agent', die huurder. Die Pretoriase Joodse klub huur in 1907 die gebou en in 1913 is dit die argitek A. Macgregor Ritchie wat in die gebou werksaam is. Gedurende die jare 1914 deel die argitek die gebou met E. Erskine en H. Ainsworth en Kie, laasgenoemde 'n betonkonstruksiematskappy.

Leendert te Groen koop die gebou in 1920 en begin sy sigaretfabriek onder die naam 'Eurekasigarette'. Te Groen is in 1877 in Arnhem, Nederland, gebore. Hy emigreer in 1896 na Suid-Afrika waar hy in 1899 'n tabaksaak dryf. Sy sigarette moes van 'n hoë kwaliteit gewees het, want op 1910 se Pretoria Landbouskou het hy eerste sowel as tweede prys verower. Die *South African Who's Who* van 1919/20 gee L. te Groen se adres as Vermeulenstraat 220 - dis dan die woonstel op die eerste vloer.

In 1935 word die eiendom verkoop aan die boedel van Robert Hamilton vir £6600 maar word op dieselfde dag vir £8500 aan die Unie van Suid-Afrika getransporeer. In 1982 word die gebou as monument verklaar.

Die struktuur van die gebou

Die groot waarde van die gebou lê nie soseer in sy geskiedenis nie, maar eerder in die fasade en die feit dat die gebou 'n woonstel bo 'n werk- en stoorarea omvat.

Die Eureka-Sigaretfabriek is 'n eklektisistiese samevoeging van klassieke stylelemente wat sterk herinner aan die laat Renaissance en vroeë Barok-argitektuur buite Italië, en is dus 'n goeie voorbeeld van die laat-negentiende euse argitektuur in Pretoria.

Hierdie harmonieuse samesmelting word veral in die fasade van die gebou gevind: Die simmetriese komposisie, 'n eienskap van die Renaissance en Barokontwerp, word slegs verbreek deur die amper losstaande regterkantse segment. Versierings in pleisterwerk bestaan uit 'n pediment met 'n gewelley,

veelvuldige kroonlyste en 'n entablement wat rus op Ioniese pilasters met siergroewe tot in die helfte van die pilasters. Op die entablement is kruikversierings wat ook kenmerkend van Renaissance en Barokargitektuur is. Bo die vensters is boë met booglyste.

Horisontaal word die gebou in drie areas gedeel: die dakkonstruksie van staal met twee dakkapelle, die boonste vloer met pilasters en vensters en die straatvlak met winkelvenster en -deur en 'n voordeur wat na die woonstel gaan.

Die grondplan behels die volgende:

'n Grondvloer bestaande uit die voorste winkel met die agterste stoorruimte waaruit 'n trap na die boonste vloer lei waar daar nog 'n stoorruimte is en dan die voorste area wat deur Leendert te Groen as 'n woonstel ingerig is. Die woonstel het egter 'n eie trap na onder wat na 'n buitedeur in die fasade lei.

Wysigings aan die gebou

Verskeie wysigings is deur die jare aangebring maar weens 'n tekort aan dokumentasie is dit nie altyd moontlik om te sê wanneer en deur wie hierdie verbouings gedoen is nie.

Voor 1920 was die baksteenwerk ongepleister, die dak het nog twee dakkapelle met houthortjies gehad, die winkelvensters en -deur het nog bestaan en die vensters in die oostemuur het uit houtrame bestaan.

Na 1920 is daar verskeie veranderinge aangebring:

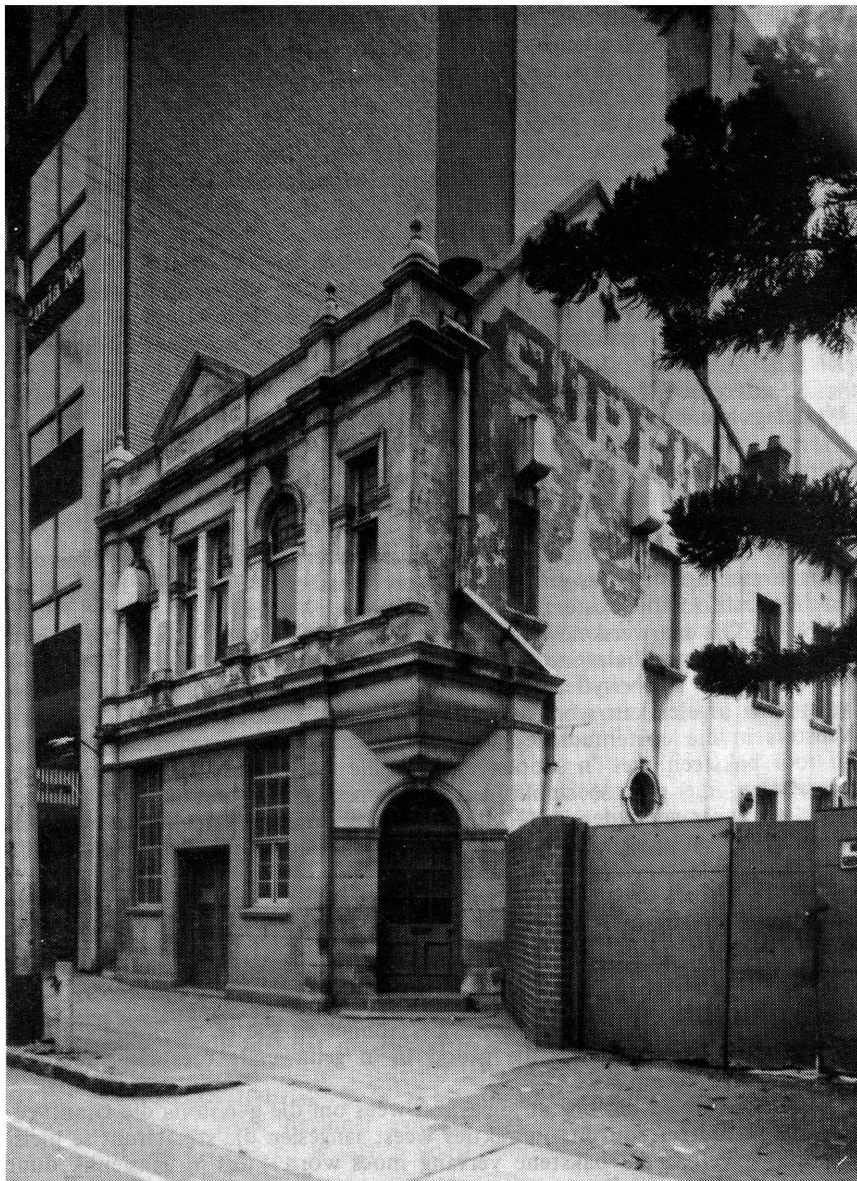
Die rooi Kirkness-bakstene is waarskynlik vanweë vogindringing gepleister, die dakkapelle is verwyder en in dieselfde tyd is die hele dakbedekking vervang soos afgelei kan word uit die ongeskonde dakbalke en houtwerk, die vensters in die oostemuur se houtrame is vervang met staalrame, 'n kaggel in rooi baksteen met 'n skoorsteen is in die stoorruimte op die grondvloer aangebring, die noordoostelike hoek se vensters is toegebou om 'n hyser, wat later weer verwyder is, te huisves. Die noordemuur het 'n agterdeur na buite gekry en tussen die grondvloer se winkel en stoorruimte is 'n afskorting aangebring.

Na Te Groen se tyd is die winkelvensters en -deur met 'n imitasiesandsteenmuur vervang.

Restourasie

Volgens opnames deur die firma Davies, Honnet en Kie en die fotograaf Dotman Pretorius gedoen, was die gebou in 'n gehawende toestand voor daar met restourasie begin is.

Alhoewel dit op die oog af logies sou wees om die gebou na die Granttydperk te restoureer sou dit onprakties wees, aangesien die straatfront se pleisterwerk sowel as die bakstene vervang moes word - dus 'n aansienlik duur proses. Verder was die presiese groottes en posisies van die houtraamvensters aan die oostemuur onbekend. Daarenteen kon Mev. te Groen, weduwee van Leendert te Groen, opgespoor word om die Raad vir Nasionale Ge-

*Die gebou van die vroeëre Eureka-Sigaretfabriek van
L. te Groen aan die Vermeulenstraat te Pretoria
voor die restourasie
Foto: NASKO*

*Die gebou van die vroeëre Eureka-Sigaretfabriek van
L. te Groen aan die Vermeulenstraat te Pretoria
na die restourasie in sy huidige toestand*

Foto: NASKO

denkwaardighede en die argitekthe, Stauch Vorster en Vennote, te voorsien van foto's en inligting uit die Te Groentydperk.

Daar is dus besluit om die gebou in detail te restoreer soos dit was na ongeveer 1920. In plaas daarvan om die gebou se gebruik as sigaretfabriek en woonstel te behou, sou die fabriek- en winkelgedeelte ingerig word as 'n kunsmuseum met die woonarea 'n 1920-woonstel. Dit het dan egter meegebring dat goedgekeurde veranderinge aangebring moes word om te voorsien in die behoeftes van 'n kunsgalery.

Huidige gebruik

Die galery word gebruik vir die uitstal van die Departement van Nasionale Opvoeding se Pierneefversameling en is bekend as die Pierneefmuseum. 'n Lewendige kunssentrum word vir die Pierneefmuseum beplan met filmvertonings, wisseluitstallings en lesings.

Voorts is die woonstel ingerig om die gees van die jare 1920 vas te lê, 'n unieke poging omdat dit 'n woonstel uit die twintiger jare behels en dus 'n bewys is dat museums hulle nie slegs bemoei met dit wat 100 jaar en ouer is nie.

Sodoende is hierdie kleinood uit ou-Pretoria bewaar om 'n integrale deel van Pretoria se kultuurlewe te vorm.

Bronne

Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek Deel I en IV; Nasionale Boekhandel Bpk Kaapstad 1968

Davies Honnet & Kie - opname

Pretorius, Dotman - foto-opname

Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede - navorsingsverslag

Stauch Vorster en Vennote - opname

DIE BOEK IN SUID-AFRIKA EN DIE FIRMA J.L. VAN SCHAIK (1914 - 1984)

deur Kol. Dr. Jan Ploeger

1. Die boek in Suid-Afrika

Die geskiedenis van die boek in Suid-Afrika het met die aankoms van Jan van Riebeeck en die daaruit voortvloeiende stigting van die Blanke nedersetting aan die Kaap die Goeie Hoop begin.

In die beredeneerde katalogus *Boekspieël van Suid-Afrika/South Africa in Print* is die oudste periode in die geskiedenis van die boek in ons land die tydperk van die Nederlandse boek in Suid-Afrika genoem. Hierdie benaming is gekies omdat daar in die sewentiende en die agtiende eeu hoofsaaklik boeke, wat van Nederlandse oorsprong was, in die Kaapkolonie ingevoer en gelees is. In die negentiende eeu het hierdie invoer voortgeduur, maar terselfdertyd is - in 'n toenemende mate - Nederlandse boeke in ons land gedruk.¹

'n Duitse immigrant, Johann Christian Ritter, het in 1784 in Kaapstad aangekom. In sy besit was 'n klein handdrukkersie waarop hy biljetten en almanakke gedruk het. Van sy werkstukke het 'n gedeelte van die *Almanach voor 't jaar 1796* bewaar gebly.

Die oudste boek wat deur V.A. Schoonberg aan die Kaap gedruk is, is 'n Nederlandse vertaling van 'n brief van die Londense Sendinggenootskap aan 'de Godsdienstlievende ingezetenen van de Caap'; dit dateer van 1799.²

'n Jaar later, op 16.8.1800 het die eerste uitgawe van die destydse Staatskoerant, die tweetalige *Kaapsche Stad Courant en Afrikaansche Berigter/The Cape Town Gazette and African Advertiser*, gedruk deur Walker en Robertson, in Kaapstad die lig gesien. Voor die end van die jaar het die destydse regering dié pers oorgeneem en was daar voorlopig geen onafhanklike drukker in die Kaapkolonie nie.³

Deur hierdie optrede is die monopolie om te mag druk, wat tydens die Nederlandse koloniale bewind en gedurende die Britse koloniale tydperk in ons geskiedenis tot 1828 gehandhaaf is, weer herstel. Britse immigrante, t.w. Thomas Pringle en John Fairbairn, sowel as die drukker George Greig, het 'n deurslaggewende rol in die stryd om die vryheid van die drukkers in die Kaapkolonie gespeel.⁴

Saam met die Britse oorname van die bewind aan die Kaap en later in Natal het die Engelse taal en die Engelse boek, ingevoer of in Suid-Afrika gedruk, sy intrede in ons land gedoen.⁵ Op letterkundige gebied was *The South African Journal* met Thomas Pringle en John Fairbairn as redakteurs, en gedruk te Kaapstad, die eerste Engelstalige letterkundige tydskrif wat in 1824 verskyn het.⁶

In die toekoms sou daar vir die Engelse boek in ons land 'n belangrike rol weggeleë wees.

'n Nuwe pad is in 1830 deur die Rynse sendeling Johann Heinrich Schmeulen betree toe sy vertaling van Westerse Nederlandse kategismus in 'n etniese taal, t.w. die taal van die Nama-Hottentotte, op die pers van die Kaapstadse

drukker Bridekirk gedruk is.⁷ In die daaropvolgende jare het drukperse by sendingstasies, o.m. by Grahamstad en Loveday, 'n belangrike rol op die genoemde gebied gespeel.⁸

As gevolg van die Groot Trek en die daarop volgende stigting van die Boererepublieke en die Britse kolonisasie in Natal het die verspreidingsgebied en die verspreidingsmoontlikhede van die in Nederlands en Engels gedrukte boeke 'n aanmerklike vergroting ondergaan. In Bloemfontein is op 10.6.1850, nog onder Britse bewind, *The Friend of the Sovereignty and Bloemfontein Gazette* gedruk, terwyl op 25.9.1857 te Potchefstroom op die pers van Cornelis P. Moll die eerste eksemplare van die *Staats Courant* gedruk is.⁹

Moll se werk te Potchefstroom is o.m. deur die drukker J.P. Borrius voortgesit, terwyl sy seun - C.P. Moll Jnr. - die pers van sy vader in 1863 na Pretoria oorgebring het. In 1873 het J.F. Celliers die kontrak vir die druk van goewermentspublikasies te Pretoria van J. Cooper Rouse oorgeneem en op 8.8.1873 met die publikasie van *De Volksstem* begin.¹⁰

In 1875 is die bekende Albert Brodrick se digbundel *Fifty Fugitive Fancies in Verse* as die eerste boek in *De Volksstem-drukkery* gedruk.¹¹

Terwyl die wêreld van die boek in Suid-Afrika tot in die vroeë sewentiger jare van die 19de eeu hoofsaaklik deur Nederlands of Engels beheers is, het die eerste boek in Afrikaans, L.H. Meurant se *Zamenspraak tusschen Klaas Waarzegger en Jan Twyfelaar*, in 1861 op die pers van J.S. Bold van Cradock die lig gesien.¹²

In 1875 het die stigting van die Genootskap van Regte Afrikaners die groot stoot aan Afrikaans as taal en ook aan die Afrikaanse boek gegee. Die eerste publikasies van die Genootskap is in Kaapstad gedruk om van 1878 af op die pers van die firma D.F. du Toit en Kie. te Paarl gedruk en deur dieselfde firma uitgegee te word.¹³ In 1895 is in *Die Patriot* meegedeel dat hierdie firma, behalwe honderdduisende boeke in Nederlands van ander uitgewers, self omtrent 'n honderd boeke in Afrikaans uitgegee en in totaal 81 000 van laasgenoemde publikasies oor die lengte en breedte van Suid-Afrika versprei het.¹⁴

Geleidelik het die Afrikaanse boek die oorhand oor die Nederlandse boek begin verkry. Teen 1910 het verskillende uitgewers, soos die HAUM (Kaapstad) en *Het Westen* (Potchefstroom) ongeveer 'n dosyn Afrikaanse boeke per jaar uitgegee. Hulle geledere is na 1910 deur die firma J.L. van Schaik (Pretoria, 1914), die Nasionale Pers (Kaapstad en Bloemfontein, 1917) en na die erkenning van Afrikaans as 'n skoolvak (1914) deur ou gevestigde firmas soos Maskew Miller en Juta (albei van Kaapstad) versterk.

Sonder om die aandeel van ander, ongenoemde uitgewers in dieselfde verband te onderskat, het prof. P.J. Nienaber bereken dat daar tussen 1861 en 30.6.1958 in totaal 12 559 Afrikaanse boeke die lig gesien het. Vanaf 1943 tot 1953 was daar 4 592 van hierdie boeke op die mark. Onder die genoemde totale aantal Afrikaanse boeke was daar 'n sekere aantal vertalings, o.a. 236 uit 'n totaal van 673 kinderboeke. Vrugbare Afrikaanse skrywers was tot op die genoemde einddatum o.m. Elsa Spence en Braam le Roux (elkeen 103), Johan van der Post (75), C.J. Langenhoven (51), Mikro (51),

C.L. Leipoldt (43) en C.M. van der Heever (38).¹⁶

Om die publiek van die hoeveelheid beskikbare leesstof in Afrikaans bewus te maak en om klagtes oor die skaarsheid van dié leesstof te ontsenu en die kennis oor die beskikbare Afrikaanse boeke te laat toeneem, is in 1936 'n Afrikaanse Boeketentoonstelling te Pretoria gehou.¹⁷

Van hierdie gepubliseerde titels, in die vorm van 121 bladsye, is 84 aan Afrikaanse boeke en die res aan die Nederlandse boek in en oor Suid-Afrika gewy. O.m. is dele van die eerste afdeling aan die vroegste geskrewe Afrikaans, die taal van die Maleiers, die ontstaan van Afrikaans, letterkundige eerstelinge in Afrikaans, die taalkundige bestudering van Afrikaans, woordeboeke, letterkundige kritieke, die drama, gedigte, letterkundige prosa en ontspanningslektuur, die Bybel, die Psalme en Gesange, geskiedskrywing, algemene en wetenskaplike prosa, kerkgeskiedenis, sosiologie, onderwys, natuurwetenskap, fisiologie en geneeskunde, landbou, huishoudkunde en kinderboeke gewy.

Dit toon oorduidelik aan watter groot vordering die Afrikaanse boek tussen 1861 en 1936 gemaak het.

2. Drukkers en uitgewers

Aan die hand van *Boekspeël van Suid-Afrika* en die *Katalogus van Boeke* (1936) noem ons hier 'n aantal Suid-Afrikaanse drukkers en uitgewers. Dikwels het sowel die drukker as die uitgewer aan een en dieselfde firma behoort. Met betrekking tot die tydperk 1825 - 1880 is in verband met die *Kaapkolonie* o.m. genoem: N.H. Marais, Kaapstad (1854), Smuts en Hofmeyr, Kaapstad (1874), C. Moll, Kaapstad (1838), Bridekirk, Kaapstad (1825), P.A. Brand, Kaapstad (1832), van de Sandt de Villiers, Kaapstad (1852), J.C. Juta, Kaapstad (1875), J.H. Collard, Kaapstad (1842), J.H. Hofmeyr, Kaapstad (1868), Smuts en Hofmeyr, Kaapstad (1877), D.F. du Toit en Kie., Paarl (1878), die H.A.U.M., Kaapstad (1906), J. en H. Pocock, Oudtshoorn (1909), Pike, Kaapstad (1857), die Wesleyan Missionary Press, Grahamstad (1834), die Mission Press, Lovedale (1899) en Saul Solomon, Kaapstad (1882).

Natal: J. Cullingworths (1850), D.B. Buchanan, Pietermaritzburg (1848), May en Davis, Pietermaritzburg (1857).

In die *Oranje-Vrystaat* was Thos White in 1854 die drukker van die *Gouvernements Courant*.

In verband met *Transvaal* kan o.m. die volgende genoem word: J.H. de Bussy, Amsterdam-Pretoria (1897), Von Levetzon, Vryheid (1893), 'The Press', Pretoria (1897), J.F. Celliers, Pretoria (1882), Höveker en Wormser, Pretoria (1897), 'De Volksstem'-drukkery, Pretoria (1904) en Wallachs, Pretoria (1923).

Hierdie weergawe is onvolledig, maar is slegs bedoel om - ten spyte van die tekortkominge - 'n indruk te gee op watter wyse, veral voor 1900, die drukkers- en uitgewersbedrywighe in ons land uitgebrei het. Soos reeds verdui-

delik is, het die werksaamhede van koerantdruckerye en boekdruckers dikwels hand in hand gegaan. Dit blyk o.m. uit die werksaamhede wat op die gebied van die druk van boeke deur 'n afdeling van *De Volksstem*-drukker te Pretoria verrig is.¹⁸

In ander gevalle, soos in dié van *The Standard en Diggers News Printing and Publishing Co. Ltd.* (Johannesburg), was in 1897 die werksaamhede o.m. op die druk van die *Standard and Diggers News*, die bind van boeke, die vervaardiging van kasboeke en die invoer van skryfbehoeftes e.d.m. toegespits.¹⁹

3. Boekhandelaars in die Zuid-Afrikaanse Republiek

Oor hierdie onderwerp beskik die skrywer, hoofsaaklik as gevolg van tydgebrek om koerante na te gaan, oor slegs 'n paar gegewens.

Uit die *Transvaal Book Almanac and Directory for 1877*, wat deur die bekende Fred Jeppe saamgestel is, blyk dit dat Johannes Philippus Borrius (Amsterdam, 1840 - Potchefstroom, 1892) te Potchefstroom, sowel as C.J. Juta te Pretoria onderneem het om, as boekhandelaars, die genoemde publikasie te help versprei.²⁰ Aschenborn het vasgestel dat Juta in 1875 reeds oor 'n uitruilbiblioteek beskik het.²¹

In 1889 het die oorspronklik Kaapstadse firma J.C. Juta en Kie. sowel 'n boekwinkel as 'n winkel vir skryfbehoeftes in Pritchardstraat, Johannesburg, besit en o.m. in die Kersfeesuitgawe van die *Transvaal Observer* geadverteer.²²

In 1895 het die Amsterdamse uitgewery en boekhandel, die firma J.H. de Bussy, 'n boekwinkel in die Transvaalse hoofstad geopen.²³ 'n Jaar later het Johan Adam Wormser (1845-1916), van Amsterdam, 'n besoek aan die Zuid-Afrikaanse Republiek gebring en besluit om boekwinkels te Pretoria en Potchefstroom te open.²⁴

4. Die firma Höveker en Wormser

Hierdie firma, wat in Amsterdam gevestig was, het oorspronklik aan die boekhandelaar H. Höveker behoort. Sy dogter is in 1870 met Johan Adam Wormser getroud. Wormser het na sy huwelik tot die firma toegetree wat in 1891 en daarna onder die naam *Boekhandel voorheen Höveker en Wormser* bekend gestaan het. Na sy besoek aan Transvaal het Wormser die beheer oor die takke te Pretoria en Potchefstroom aan sy gelyknamige seun Johan Adam Wormser (1870-1918) oorgedra. Die Pretoriase tak was aanvanklik in Kerkstraat-Wes gevestig. Uit 'n advertensie van 1897 blyk dit dat o.m. regsgeleerde werke, publikasies in Nederlands, Engels, Frans en Duits, skryfbehoeftes, tydskrifte, papier, kerk- en skoolbanke, sowel as etse, skilderye en akwarelle in voorraad gehou is of weekliks uit Nederland ingevoer kon word.²⁵

Van Wormser se hand het o.m. 'n bibliografie van die vernaamste boeke en kleiner tydskrifte verskyn wat tot kort voor 1900 in Nederlands, Engels, Frans en Duits oor Suid-Afrika versprei is.²⁶

Tydens die Tweede Anglo-Boereoorlog (1899-1902) het Wormser aanvanklik diens gedoen as onderoffisier by die Pretoriase Spesiale Polisie om

daarna op 'n ongenoemde tydstip na Nederland te vertrek.²⁷

Na die oorlog het Wormser teruggekeer, sy bedryf hervat, maar o.m. meer belangstelling vir die joernalistiek as die boekhandel aan die dag gelê. Dit was vermoedelik een van die redes dat hy sy besigheid, wat in 1914 in Kerkstraat-Sentraal, Pretoria, gevestig was, aan die Nederlandse immigrant Johannes Lambertus van Schaik (1888-1965) verkoop het.²⁸

5. Die firma J.L. van Schaik

Johannes Lambertus van Schaik het die eerste lewenslig te Weesp, naby Amsterdam, Nederland, aanskou en sy vakkundige opleiding as boekhandelaar en uitgewer by die destydse bekende Amsterdamse firma J.M. Meulenhoff ontvang.

In 1911 het hy as 'n verteenwoordiger vir die firma J.H. de Bussy in Johannesburg aangekom en op 1.7.1914 die vroeëre boekwinkel van Höveker en Wormser te Pretoria oorgeneem. Pretoria het in 1910 die administratiewe hoofstad van die Unie van Suid-Afrika geword, in 1911 36 000 blanke inwoners getel en met die bou van die destydse nuwe hoofposkantoor aan Kerkplein, die Uniegebou en die ampswoning van die goewerneur-generaal, aan die vooraand van uitbreiding gestaan wat tot op die huidige dag sou voortduur. In hierdie omgewing het ruim 'n maand voor die Eerste Wêreldoorlog die jong Van Schaik in 'n winkel in Kerkstraat-Sentraal begin met die verkoop van veral Christelike leesstof, tydskrifte en skryfbehoeftes.

In 1915 het hy in sy hoedanigheid as uitgewer sy eerste publikasie, 'n studie oor karakterkunde deur dr. S.O. Los (in Nederlands gedruk), uitgegee. 'n Jaar later het 'n paar werke, o.m. van C. Louis Leipoldt, G.S. Preller en dr. O'Kulis (Ds. Willem Postma) se werk *Die Eselskakebeen*, gevolg.

Op hierdie wyse het Van Schaik as 'n uitgewer feitlik vanaf die begin van sy langdurige loopbaan aan destydse jong, vooruitstrewende Afrikaanse skrywers 'n geleentheid gebied om hulle werke gepubliseer te kry en opgang onder hulle lesers te maak. Dat Van Schaik se keuse onder die skrywers en hulle voortbrengsels van 'n goeie insig getuig het, is reeds in 1917 bewys. In dié jaar het Jochem van Bruggen se *Teleurgestel* die jong Suid-Afrikaanse Akademie se eerste Hertzogprys-toekenning verwerf.

In dieselfde jaar het Van Schaik hom as uitgewer op die gebied van die Afrikaanse kinderboek begewe deur *Kaskenades van Klein Duimpie* (1917) te laat verskyn.

In 1918 het die *Gedenkboek uitgegeven door de Vereniging van Onderwijzers en Onderwijzeressen in Zuid-Afrika* die lig gesien. Hierdie werk, met sy sterk opvoedkundig-geskiedkundige inslag, is nog steeds 'n monument op die gebied van onderwys en opvoeding in Transvaal vanaf die begin tot die Vrede van Vereeniging. Behalwe dat Van Schaik belang gestel het in die geskiedenis van onderwys, het sy belangstelling ook uitgegaan na die behoeftes van die destydse onderwys deur reekse lees- en handboeke vir laerskole uit te gee. In dié verband is hy deur ervare onderwysers soos sy swaer, die latere dr. A.K. Bob, bygestaan.²⁹

In 1922 het van die hand van A.K. Bob en P.J. Kloppers die *Eerste Afrikaanse Skoolatlas* verskyn. Van hierdie eersteling, waarvan in 1964 die veer-